

Przegląd termodynamiki II

W poprzednim wykładzie po wprowadzeniu podstawowych pojęć i wielkości, omówione zostały pierwsza i druga zasada termodynamiki. Tutaj wykorzystamy te zasady, aby opisać pewne własności gazów, wprowadzimy także trzecią zasadę termodynamiki i poznamy jej konsekwencje.

Niezależność energii gazu doskonałego od objętości

- Zupełność różniczki entropii pozwala udowodnić na gruncie termodynamiki wielokrotnie wykorzystywany fakt niezależności energii gazu doskonałego od objętości przy stałej temperaturze, tzn.

$$\left(\frac{\partial U}{\partial V}\right)_T = 0. \quad (1)$$

- Korzystając z pierwszej i drugiej zasady termodynamiki piszemy

$$dS = \frac{dQ}{T} = \frac{dU + pdV}{T} = \frac{1}{T} \left(\frac{\partial U}{\partial T}\right)_V dT + \frac{1}{T} \left[\left(\frac{\partial U}{\partial V}\right)_T + p\right] dV. \quad (2)$$

- Skoro dS jest różniczką zupełną to zachodzi

$$\left(\frac{\partial}{\partial V} \frac{1}{T} \left(\frac{\partial U}{\partial T}\right)_V\right)_T = \left(\frac{\partial}{\partial T} \frac{1}{T} \left[\left(\frac{\partial U}{\partial V}\right)_T + p\right]\right)_V. \quad (3)$$

- Obliczając pochodne w równaniu (3) i korzystając z własności pochodnej, mówiącej, że

$$\left(\frac{\partial}{\partial V} \left(\frac{\partial U}{\partial T}\right)_V\right)_T = \left(\frac{\partial}{\partial T} \left(\frac{\partial U}{\partial V}\right)_T\right)_V, \quad (4)$$

znajdujemy warunek

$$\left(\frac{\partial p}{\partial T}\right)_V - \frac{1}{T} \left[\left(\frac{\partial U}{\partial V}\right)_T + p\right] = 0, \quad (5)$$

który po skorzystaniu z równania gazu doskonałego

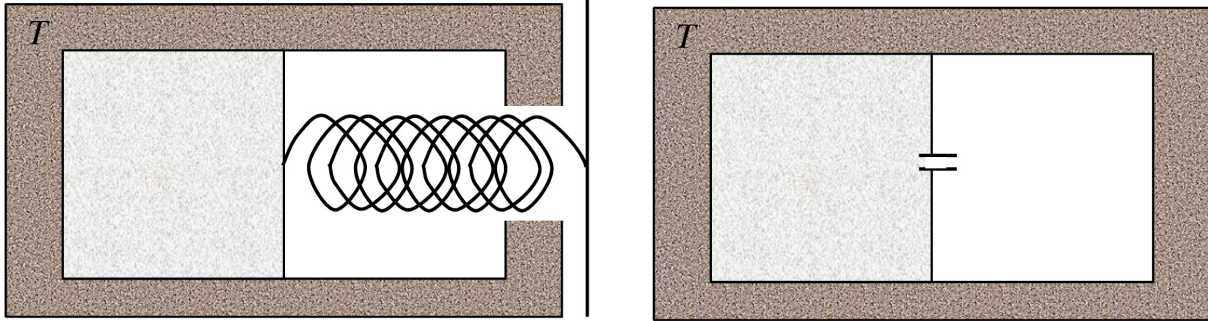
$$pV = nRT, \quad (6)$$

daje poszukiwaną równość (1).

- Relacja (1) jest trywialnie spełniona, jeśli pamiętamy, że energia gazu idealnego znaleziona na gruncie mechaniki statystycznej wynosi $U = \frac{3}{2}Nk_B T$. Jest zaś naruszana, gdy uwzględnimy oddziaływanie między cząsteczkami gazu, które zależy od ich wzajemnej odległości, co sprawia, że energia gazu przy stałej temperaturze zmienia się z objętością.

Zmiana entropii przy izotermicznym rozprężaniu gazu

Dla ilustracji działania drugiej zasady termodynamiki rozważymy izotermiczne rozprężanie gazu idealnego. W pierwszym wypadku gaz rozprężając się przesunie przegrodę, powodując ściśnięcie sprężyny - mamy wtedy do czynienia z procesem odwracalnym, w drugim gaz rozpręża się w próżnię, co jest procesem nieodwracalnym, patrz Rys. 1. Stany początkowe i końcowe gazu są w obu wypadkach jednakowe. Jeśli scharakteryzować je temperaturą i objętością, w rozważanych procesach zachodzi $(T, V_1) \rightarrow (T, V_2)$.

Rysunek 1: Odwracalne i nieodwracalne rozprężanie gazu.

- Przy odwracalnym rozprężaniu gazu, zmiana entropii gazu dana jest wzorem

$$\Delta S_{\text{gaz}} = \int \frac{dQ}{T} = \frac{Q}{T}, \quad (7)$$

gdzie uwzględniliśmy, że proces jest izotermiczny. Ponieważ energia wewnętrzna gazu zgodnie z własnością (1) nie ulega zmianie, Q jest równe wykonanej pracy W wynoszącej

$$Q = W = \int_{V_1}^{V_2} p dV = \int_{V_1}^{V_2} \frac{nRT}{V} dV = nRT \ln \frac{V_2}{V_1}. \quad (8)$$

A zatem

$$\Delta S_{\text{gaz}} = nR \ln \frac{V_2}{V_1}. \quad (9)$$

- Zmiana entropii gazu przy nieodwracalnym rozprężaniu w próżnię jest taka sama, bo entropia jest funkcją stanu. Gdzie zatem występuje różnica?
- Poza samym gazem mamy jego otoczenie w postaci termostatu i ewentualnie sprężyny (w przypadku rozprężania odwracalnego). Gdy rozprężanie zachodzi w próżnię, otoczenie nie podlega żadnym zmianom, więc $\Delta S_{\text{otoczenie}} = 0$. Gdy rozprężanie jest odwracalne i następuje ściskanie sprężyny, wykonywana jest praca kosztem pobieranego z termostatu ciepła. Dochodzimy więc do wniosku, że $\Delta S_{\text{otoczenie}} = -\Delta S_{\text{gaz}}$.
- Stwierdzamy, że całkowita zmiana entropii $\Delta S = \Delta S_{\text{gaz}} + \Delta S_{\text{otoczenie}}$ jest zerowa w przypadku rozprężania odwracalnego i dodatnia, wynosząca ΔS_{gaz} , kiedy proces jest nieodwracalny.

Pojemność cieplna

- Pojemność cieplna układu równa jest ilości ciepła potrzebnej do zmiany temperatury o jeden stopień. Pojemność cieplna zależy od warunków, przy których dostarczamy ciepło.
- Pojemność cieplna przy stałej objętości zdefiniowana jest jako

$$C_V \equiv \left(\frac{\partial Q}{\partial T} \right)_V, \quad (10)$$

co należy rozumieć jako pochodną Q po T przy stałej V . Ponieważ ciepło nie jest funkcją stanu, należałoby w jego akurat wypadku mówić nie tyle o pochodnej, lecz raczej o porcji ciepła odpowiadającej przyrostowi temperatury.

- Pojemność cieplna przy stałym ciśnieniu zdefiniowana jest jako

$$C_p \equiv \left(\frac{\partial Q}{\partial T} \right)_p. \quad (11)$$

- Rozważmy gaz, którego stan określamy dwoma z trzech parametrów (p, V, T) . Aby wyznaczyć C_V , wybieramy (V, T) , a dla C_p przyjmujemy jako zmienne niezależne (p, T) .
- Korzystając z pierwszej zasady termodynamiki, która daje $dQ = dU + pdV$, mamy

$$dQ = \left(\frac{\partial U}{\partial T} \right)_V dT + \left[\left(\frac{\partial U}{\partial V} \right)_T + p \right] dV, \quad (12)$$

gdy zmiennymi niezależnymi są (V, T) oraz

$$dQ = \left[\left(\frac{\partial U}{\partial T} \right)_p + p \left(\frac{\partial V}{\partial T} \right)_p \right] dT + \left[\left(\frac{\partial U}{\partial p} \right)_T + p \left(\frac{\partial V}{\partial p} \right)_T \right] dp, \quad (13)$$

gdy zmiennymi niezależnymi są (p, T) .

- Pojemności cieplne znajdujemy jako

$$C_V = \left(\frac{\partial U}{\partial T} \right)_V, \quad (14)$$

$$C_p = \left(\frac{\partial U}{\partial T} \right)_p + p \left(\frac{\partial V}{\partial T} \right)_p = \left(\frac{\partial H}{\partial T} \right)_p, \quad (15)$$

gdzie funkcja $H \equiv U + pV$ nazywana jest entalpią.

- Ciepłem właściwym nazywamy pojemność cieplną na jednostkę ilości substancji np. na mol.

Równanie Mayera¹

- Dzięki relacji (1) wyrażenie na C_V upraszcza się do postaci

$$C_V = \frac{dU}{dT}, \quad (16)$$

co pozwala zapisać

$$U = C_V T, \quad (17)$$

jeśli

$$\frac{dC_V}{dT} = 0 \quad \text{oraz} \quad U(T=0) = 0. \quad (18)$$

- Pamiętając o znanym wyrażeniu na energię gazu idealnego $U = \frac{3}{2} Nk_B T$, uzyskanym na gruncie mechaniki statystycznej, znajdujemy

$$C_V = \frac{3}{2} Nk_B, \quad (19)$$

co pokazuje, że pojemność cieplna faktycznie nie zależy od temperatury.

¹Julius Robert Mayer (1814 - 1878) - niemiecki lekarz i fizyk, odkrywca zasady zachowania energii.

- Skorzystawszy z wyrażenia (17) i równania stanu gazu doskonałego (6), entalpię zapisujemy jako

$$H \equiv U + pV = (C_V + nR)T, \quad (20)$$

co daje równanie Mayera

$$C_p = \left(\frac{\partial H}{\partial T} \right)_p = C_V + nR, \quad (21)$$

zapisywane zwykle w formie

$$C_p - C_V = nR > 0. \quad (22)$$

- Zgodnie z oczekiwaniami, pojemność cieplna przy stałym ciśnieniu jest większa niż pojemność przy stałej objętości.

Równanie adiabaty gazu doskonałego

- Gdy zachodzi proces adiabatyczny ($dQ = 0$), pierwsza zasada termodynamiki orzeka, że

$$dU + pdV = 0. \quad (23)$$

- Korzystając z wyrażenia (17) i równania stanu gazu doskonałego (6), równanie (23) przepisujemy jako

$$\frac{dT}{T} = -\gamma \frac{dV}{V}, \quad (24)$$

gdzie $\gamma \equiv \frac{nR}{C_V}$. Całkując równanie (24), dostajemy

$$\ln T = -\gamma \ln V + \text{const.}, \quad (25)$$

gdzie const. oznacza stałą dowolną. Równanie (25) można zapisać jako

$$TV^\gamma = \text{const.} \quad (26)$$

lub korzystając z równania stanu (6) w postaci

$$pV^{1+\gamma} = \text{const.} \quad (27)$$

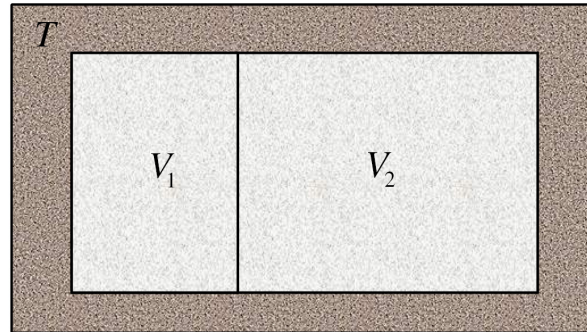
W równaniach (25, 26, 27) “const.” oznacza za każdym razem inną stałą.

- Równanie (27) jasno pokazuje, że zgodnie z oczekiwaniem ciśnienie przy sprężaniu adiabatycznym rośnie szybciej niż przy sprężaniu izotermicznym.

Trzecia zasada termodynamiki

Druga zasada termodynamiki określa różnicę entropii danego układu w dwóch różnych stanach. Trzecia zasada pozwala określić absolutną wartość entropii.

- Trzecia zasada termodynamiki mówi, że entropia każdego układu w temperaturze zera bezwzględnego jest stałą uniwersalną, którą można wybrać jako równą zero.

Rysunek 2: Co określa pozycję przegrody?

- Z trzeciej zasady wynika, że pojemność cieplna C_p , C_V lub jeszcze jakaś inna, którą oznaczmy jako C , znika w temperaturze zera bezwzględnego. Wynika to z następującego rozumowania. Zapisując dQ jako $dQ = C(T)dT$, gdzie dopuszczamy zależność pojemności cieplnej od temperatury, entropia jako funkcja T przyjmuje postać

$$S(T) = \int_0^T \frac{C(T')}{T'} dT'. \quad (28)$$

Gdy $T \rightarrow 0$, odcinek po którym całkujemy jest krótki, więc pojemność cieplną w obszarze niskich temperatur możemy zawsze przybliżyć wyrażeniem

$$C(T) = aT^\alpha, \quad (29)$$

gdzie a nie zależy od T . Podstawiając (29) do formuły (28) i wykonując całkowanie, otrzymujemy

$$S(T) = \frac{a}{\alpha} T^\alpha. \quad (30)$$

Skoro $S(T) \rightarrow 0$, gdy $T \rightarrow 0$, więc wykładnik α musi być dodatni. To zaś oznacza, że $C(T) \rightarrow 0$, gdy $T \rightarrow 0$.

- Znikanie pojemności cieplnej w temperaturze zera bezwzględnego jest niezgodne z niezależnością od temperatury formuły (19), odnoszącej się do gazu doskonałego. Formułę (19) wyprowadza się na gruncie klasycznej mechaniki statystycznej, a dopiero uwzględnienie efektów kwantowych, odgrywających kluczową rolę w obszarze niskich temperatur, usuwa niezgodność.
- Znikanie pojemności cieplnej w $T = 0$ pokazuje nieosiągalność zerowej temperatury. Im mniejsza jest bowiem temperatura, tym większy jej wzrost powoduje ta sama porcja ciepła. Przy zerowej pojemności każda skończona porcja ciepła powoduje nieskończenie wielki wzrost temperatury.

Energia swobodna

Dotychczas wprowadziliśmy już trzy termodynamiczne funkcje stanu: energię, entropię, entalpię. Wyjaśnimy teraz powody dla wprowadzenia kolejnej.

- Energia swobodną F definiujemy jako $F \equiv U - TS$.
- Użyteczność energii swobodnej wynika z faktu, że stan układu o ustalonych wartościach T i V odpowiada minimum F .

- Wykażemy najpierw, że przy ustalonych T i V wartość F osiąga ekstremum. W tym celu obliczamy różniczkę F

$$dF = dU - SdT - TdS = -pdV - SdT, \quad (31)$$

gdzie skorzystaliśmy z pierwszej i drugiej zasady termodynamiki. Przyrównując dQ do TdS przyjęliśmy, że przepływ ciepła ma charakter odwracalny. Równanie (31) jasno pokazuje, że przy ustalonych T i V , kiedy $dV = 0$ i $dT = 0$, różniczka dF znika. A zatem wartość F jest wtedy ekstremalna.

- Pokażemy teraz, że przy ustalonych T i V wartość F jest minimalna. Jeśli przepływ ciepła nie ma charakteru odwracalnego $dQ \leq TdS$ i dla $dV = dT = 0$ dostajemy

$$dF = dQ - TdS \leq 0. \quad (32)$$

A zatem przyrost energii swobodnej jest *ujemny*, co oznacza, że przy ustalonych T i V wartość F jest minimalna.

- Jako proste zastosowanie warunku minimalności F rozważmy zbiornik z gazem w kontakcie z termostatem. Zbiornik jest przedzielony ruchomą przegrodą na dwie części o objętościach V_1 i V_2 , przy czym całkowita objętość zbiornika $V = V_1 + V_2$ jest ustalona, patrz Rys. 2. Ponieważ całkowita objętość V i temperatura T układu są ustalone, pozycję przegrody określa minimum F . Zobaczmy czemu to minimum odpowiada. Jako że energia swobodna jest wielkością ekstensywną, energia swobodna całego układu jest sumą energii swobodnych jego części. A zatem mamy $F = F_1(V_1) + F_2(V - V_1)$. Warunek minimum F ma postać

$$\left(\frac{\partial F}{\partial V_1}\right)_T = \left(\frac{\partial F_1}{\partial V_1}\right)_T + \left(\frac{\partial F_2}{\partial V_1}\right)_T = \left(\frac{\partial F_1}{\partial V_1}\right)_T - \left(\frac{\partial F_2}{\partial V_2}\right)_T = 0, \quad (33)$$

co przepiszemy jako

$$\left(\frac{\partial F_1}{\partial V_1}\right)_T = \left(\frac{\partial F_2}{\partial V_2}\right)_T. \quad (34)$$

Wzór (31) podpowiada, że

$$p = -\left(\frac{\partial F}{\partial V}\right)_T. \quad (35)$$

A zatem warunek (33) przybiera postać równości ciśnień po obu stronach przegrody

$$p_1 = p_2, \quad (36)$$

czyli warunku mechanicznej równowagi, który można było wydedukować, nie mając nawet pojęcia o termodynamice.

Entalpia swobodna

Dyskusja energii swobodnej sugeruje, że przechodząc od ustalonych wartości (V, T) do innych, np. (p, T) , potrzebna nam będzie inna funkcja, której ekstremum określi stan układu. W przypadku (p, T) jest to entalpia swobodna.

- Entalpię swobodną G definiujemy jako $G = F + pV$.
- Stan układu o ustalonych wartościach T i p odpowiada minimum G , co dowodzimy analogicznie jak warunek minimalności F przy określonych wartościach T i V .

Na tym kończymy ten krótki przegląd termodynamiki fenomenologicznej, nauki pięknej, użytecznej i rozległej. Warto więc by się w niej pewnie głębiej zanurzyć. Czas nam jednak ku mechanice statystycznej zdążyć.